

In de Waagschaal, 20.12.97

JODEN, PALESTIJNEN EN WIJ (I)

Men vroeg me om een bijdrage in de discussie over het Midden- Oosten. De uitnodiging roept een dubbel gevoel bij me op: aan de ene kant bibber ik want de problematiek is een slangenkuil; aan de andere kant wil ik toch wel meedoen, graag zelfs, want de kwesties waar het om gaat liggen me na aan het hart, vele jaren al.

Het wordt een soort tweeluik. In dit eerste artikel komen mijn kaarten op tafel in de vorm van een beschrijving van de eigen levensloop voorzover die leidde tot het betrokken zijn bij zowel Joden als Palestijnen. Telkens immers blijkt, hoezeer de levensloop bepalend was voor verworven inzichten. Niemand kan uit de eigen schaduw stappen, of zichzelf aan de haren omhoog trekken, uit de moeren van de subjectiviteit. Het moeras De bedoeling is dat dit relaas een relativierend affect zal hebben: "zo liep het bij mij en op dat punt kwam ik uit". Bij een ander liep het heel anders en hij/zij kwam mede daardoor tot een ander standpunt. Tegelijk is het een uitnodiging aan de lezer(es) om óók eens na te gaan hoe levensloop en bepaalde gebeurtenissen van invloed zijn geweest op het standpunt/ de visie van nu.

In het tweede artikel hoop ik op het door andere scribenten betoogde enig commentaar te geven en daarbij dienen een paar hete hangijzers aangevat te worden. Nu al zie ik, dat daarbij de stemmen van twee "voorgangers" zullen klinken: die van prof. Berkhof en van mevrouw Ellen Flesseman-van Leer.

De tweede wereldoorlog

Hitler-Duitsland overviel ons land en bezette het in mei 1940. In die maand werd ik 20 jaar. Oorlog en bezetting heb ik beleefd als jong-volwassene. Vaak ergerde ik me aan de soms vrijblijvende woorden in een kerkdienst, alsof er geen oorlog aan de gang was. Maar op een zondagmorgen (februari 1941) werd aan het eind van de dienst een herderlijk schrijven van de (gereformeerde) synode voorgelezen. Het was in feite een protest. (Wij wisten niet, dat de kerken al in oktober 1940 geprotesteerd hadden tegen de eerste antisemitische maatregelen van de bezettende macht. Dat eerste protest was door onze kerken wel mede-ondertekend maar het was - o schande - bij ons niet in de kerkdiensten afgelezen; en daarom ging het nu juist.) Vele jaren later zou ik schrijven: "Omdat schrijver dezes in de oorlogsjaren pas goed de *misère* van de kerk ontdekte, heeft hij op het punt gestaan kerk en geloof vaarwel te zeggen. Maar het tijdens de kerkdienst voorlezen van de protesten tegen de Jodenvervolgung was een factor die hem geholpen heeft, toch nog heil in de kerk te blijven zien, en te vinden". (1)

De dames Cohen (twee zusters) waren een van de drie Joodse families in ons dorp (Renkum). Tot op de dag van vandaag kan ik me hen helder voor de geest halen. De oudste, achter in de vijftig, had een rond gezicht: knap, grijs haar. De jongste zal achter in de veertig zijn geweest; haar gezicht was ovaal. Het was voor iedereen te zien dat ze sterk aan elkaar gehecht waren. Al was er weinig contact tussen hen en ons, we kenden elkaar.

Ze waren ondergedoken. Bij wie? Ik weet het niet meer. Maar diegenen die hen verborgen hielden werden, toen de oorlog langer bleek te duren dan verwacht was (het was april 1943), bang. Men vroeg de zusters weg te gaan. Dat hebben ze gedaan. In de nacht hebben ze toen bij een paar bekenden aangebeld met de vraag: "Wilt u ons in huis nemen?" Iedereen weigerde. Iemand hunner vertelde dat de volgende dag - wel met enige schaamte - bij ons in de winkel. De twee zusters zijn toen naar de Rijn gegaan en hebben zich verdrongen. Later spoelden hun lichamen aan in Wageningen; ze hadden zich met een lint aan elkaar vastgebonden. (2)

Hoe afgrijselijk. Zulke dingen kwamen toen voor, in een gewoon dorp. In een stad als Amsterdam hadden de gruwelen een nog veel groter omvang.

Voorjaar 1943 groeide de "Landelijke Organisatie" (afgekort: LO) voor hulp aan onderduikers als een wonderboom. Mei 1943 was de Veluwezoom aan de beurt; ik werd verantwoordelijk voor Renkum. Er kwamen medewerkers; we hebben hulp verleend aan onderduikers in soorten: arbeiders die in Duitsland moesten gaan werken, beroepsmilitairen, studenten en ook Joden. Maar het helpen van Joden is niet onze eerste prioriteit geweest en dat had het wel moeten zijn. Zo zijn er dingen die je anders zoudt doen als je ze kon overdoen; maar dat kan maar zelden en zeker niet op dit punt. Dat spijt me.

(3)

Tiberias, 1958-1969

In 1947/48 groeide het besluit predikant te worden en daartoe diende je theologie te studeren. In 1949 deed ik staatsexamen, ging naar de VU, werd predikant en begon in de eerste gemeente. Een paar jaar later kwam het beroep naar Israël: de hervormde en gereformeerde Israël-comité's werkten samen met de Schotse kerk. Formeel kwam ik in dienst van die kerk, met standplaats Tiberias. Toentertijd zagen nog maar weinige hervormden (K.H. Miskotte was een van de eersten) en nog minder gereformeerden in dat we een bijzondere relatie hebben met het Joodse volk:

het volk van de profeten, de stam van het verbond,

het volk dat hier beneden de stem van God verstond. (Lb, no 3)

Toen wij in 1958 naar Tiberias gingen was het reeds mijn overtuiging en het is dat nog steeds: de onopgeefbare verbondenheid met "Israël". In de praktijk betekende dat voor mij ten opzichte van de staat Israël een kritiekloze loyaliteit. Evenmin had ik gedurende de eerste negen jaar van ons verblijf in Tiberias enige aandacht voor (zoals het heet in de bekende verklaring van Balfour) "de bestaande niet-Joodse gemeenschappen in Palestina". De Palestijnen waren er wel maar ik heb ze niet echt gezien. Je hoorde wel over het vluchtelingenprobleem en je vond dat wel naar voor die mensen maar verder liet je het liggen. Een Palestijnse collega, predikant te Haifa, bezocht ons en krachtig heb ik aan de orde gesteld wat Paulus in Romeinen 9-11 zegt over de bijzondere plaats van Israël. Nù zie ik dat nog precies zo als toen, maar het is jammer dat ik toen niet heb geluisterd naar wat mijn collega had te zeggen.

Voorjaar 1967 werd de oorlogsdreiging steeds sterker. We hadden nu vijf kinderen. Het zag eruit alsof de Arabische legers het kleine Israël zouden overspoelen. Mijn moeder begreep dat wij in ieder geval zouden blijven maar ze vroeg ons om dan tenminste haar kleinkinderen naar Nederland te sturen. Dat hebben we met de oudste twee overlegd, maar die wilden solidair zijn met ons en misschien ook wel - als hun ouders - met Israël. De Snoeken bleven. Het liep anders dan we gevreesd hadden: de Arabische legers werden verpletterend verslagen. Op de vijfde dag van de zesdaagse oorlog trok een onafzienbare colonne Israëlische tanks over de weg langs ons huis naar het noorden: we begrepen dat ze de Syrische Golan-hoogte gingen aanvallen. Inderdaad is die op de zesde dag veroverd. Heel het gezin Snoek heeft op die vijfde dag uren lang aan de kant van de weg gestaan om de voorbijtrekkende tankbemanningen toe te juichen.

Die zomer gingen we met vakantie naar Jeruzalem: nu kon je maar zo naar de oude stad. We gingen op bezoek bij mijn Palestijnse collega die nu in Ramalla stond. Hij en zijn vrouw ontvingen ons vriendelijk, maar in politiek opzicht bleken zij (vroeger gematigd) geradicaliseerd: "De oorlog zal voortduren totdat het ons aangedane onrecht is hersteld". Aan het eind van het bezoek heb ik voorgesteld samen het Onze Vader te bidden. Dat hebben we gedaan. Iets anders bidden ging op dat moment niet.

Kort daarop kregen we, dank zij een bevriende relatie, permissie om de nieuw-veroverde Golanhoogte te bezoeken. We zagen de opgeblazen bunkers en de stad Kuneitra, een spookstad zonder inwoners. Ik dacht terug aan Renkum, september 1944: hoe wij na de slag om Arnhem hadden moeten evacueren en alle bezittingen achterlaten; ik voelde me beroerd.

Enige tijd later werd ik benoemd als stafid van de Wereldraad van Kerken, Genève, voor de betrekkingen tussen de kerken en het Joodse volk. April 1969 verlieten we Israël, voor het eerst nog ruim een jaar in Nederland. In dat jaar werd de bekende *Handreiking voor een theologische bezinning Israël, volk, land en staat* aangenomen door de generale synode der Nederlandse Hervormde kerk als een "uitgangspunt van bezinning". Dat gebeurde op de vergadering van 16 juni 1970, vlak voor ons vertrek naar Genève. Men was zo vriendelijk geweest mij uit te nodigen om de zitting bij te wonen. Met aandacht had ik het stuk gelezen en met aandacht heb ik de discussies tijdens de vergadering gevolgd. Van harte stemde ik in met de handreiking. In het tweede artikel komen we op dit stuk terug.

Genève, 1970-1975

Als stafid van de Wereldraad van Kerken ben ik enkele malen terug geweest in Israël. Tijdens een van die bezoeken bracht de Grieks-katholieke priester Elias Chacour me naar zijn geboortedorp, Biram, dichtbij de Libanese grens. De bevolking ervan werd door Israël in 1948 geëvacueerd vanwege de te verwachten oorlogshandelingen. Schriftelijk werd beloofd dat men zou mogen terugkeren, maar die belofte werd niet nagekomen. De Israëlische Hoge Raad stelde de bevolking in het gelijk maar daarop werd het dorp door het leger verwoest. De landerijen kwamen in het bezit van gena-

buurde kiboetzim. De vroegere bewoners hadden nu een protestactie georganiseerd waaraan ook Joodse vrienden meededen. Men vroeg om terug te mogen keren naar de geboortegrond, desnoods zonder teruggave van het land, alleen om er te wonen; of, als dat laatste niet mocht, dan vroeg men vergunning om de doden te begraven in de voorvaderlijke grond.

Samen met Elias heb ik de ruïnes bezocht. Alleen de kerk had men laten staan. Een groep van zijn vrienden hield daarin de wacht. Men hield een gastenboek bij. Daarin heb ik in het Hebrueuws mijn naam en functie gezet. Dat (en het bezoek aan de plek) zou de staat Israël als men het te weten kwam niet op prijs stellen. Het was de eerste keer in mijn leven dat zo iets gebeurde. Het zou ook daarna voorkomen, overigens niet zonder steun van Joodse bondgenoten.

Er bestond - en bestaat - onder christenen geen eenstemmigheid inzake de problemen in het Midden-Oosten. Het centraal comité van de Wereldraad had daarom opgeroepen de bijbel te bestuderen "om het misbruik van de Bijbel tot steun van partijdige politieke standpunten te voorkomen, en de betrokkenheid van het geloof op kritieke politieke kwesties te verduidelijken". Ter voorbereiding van een grotere conferentie hebben toen acht theologen uit het Westen - waaronder mevrouw Ellen Flesseman-van Leer en Markus (zoon van Karl) Barth - een ontmoeting gehad met een aantal mede-christenen en -theologen in het Midden-Oosten.

We kwamen bij elkaar te Broumana (dichtbij Beiroet), september 1973. De discussies werden gehouden op scherpe toon. Het bleek dat de theologen in het Midden-Oosten niet opgewassen waren tegen de theologische kennis en scherpzinnige redenering van die uit het Westen. Op een vrije middag werden we uitgenodigd om een bezoek te brengen aan een Palestijns vluchtelingenkamp. Ieder ging mee. We voerden gesprekken met een paar gezinnen. Al lopend moest je telkens over een open riool heen stappen. Ik gaf Ellen daarbij een arm. We waren allebei onder de indruk van de ellende en ze zei: "Johan, ik denk dat ik m'n theologie moet veranderen".

De eigenlijke conferentie over "de Bijbel en het Midden-Oosten" werd begin 1974 gehouden te Cartigny, dicht bij Genève. Uit Nederland waren er prof. H. Berkhof en Ellen Flesseman. (Zij vond: "Wij Westerlingen doen er goed aan een moratorium in acht te nemen wat betreft het uitdragen van onze opvattingen t.a.v. het Joodse volk. Want we kunnen nauwelijks verwachten dat onze mede-christenen in het Midden-Oosten daarvoor openstaan, zo lang zij aspecten van Israël's politiek ervaren als onrecht".)

De conferentie slaagde er niet in iets gemeenschappelijks te zeggen over de bijzondere plaats van "Israël" en evenmin over de relatie tussen het Oude en het Nieuwe Testament. Wel over het derde punt: "Echte *gerechtigheid* is wederkerig en ondeelbaar; er kan geen gerechtigheid voor één partij in een geschil zijn en niet voor de andere. Er is geen gerechtigheid voor mij, als er niet óók gerechtigheid is voor mijn naaste". Eigenlijk een waarheid als een koe. Toch zouden de woorden bij me blijven naklinken.

Voor de bedoeling van dit eerste artikel (zie aan het begin) lijkt me dit voldoende. (4) Volgende keer dus de hete hangijzers.

Johan M. Snoek

1. J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945* (af te koren als NKJ), Kampen 1990. Het citaat staat op p. 14. Voor de afkondiging in de kerkdienst, zie p. 60. Het boek ligt niet meer in de boekhandel maar nog wel bij De Slegte.
2. NKJ, p. 14. Zie voor afkondiging in de kerkdienst p. 43, 60.
3. Uitvoerder hierover: NKJ pp. 146-148.
4. Een en ander uitvoerder in: Johan M. Snoek, *Soms moet een mens kleur bekennen*, Kampen 1992. Het boek ligt niet meer in de boekhandel maar zal binnenkort bij De Slegte verkrijgbaar zijn.

In de Waagschaal, 17.1.1998
JODEN, PALESTIJNEN EN WIJ (II)

In de loop der eeuwen hebben christenen onderling vaak heftig getwist over kwesties waarvan men achteraf moest zeggen: het waren kwesties van niks. Mijsns inziens is evenwel dat laatste nu niet het geval: we voeren pittige discussies maar het gaat wel ergens over. Aan de orde zijn immers belangrijke actuele politieke vragen die - welk antwoord men er dan ook op wenst te geven - te maken hebben met de geloofsovertuiging.

Het is dan ook te begrijpen dat de toon van de discussies af en toe heftig wordt. Die heftigheid ervaar ik als uiting van een diepe betrokkenheid en dat is - bij alle verschil van mening - een gemeenschappelijke noemer: de zaak ligt ons na aan het hart. Toch zal ik proberen in mijn woordgebruik sober te zijn want het uiten van hevige emoties kan de ander (i.c. de lezer) blokkeren en dan word je niet meer gehoord.

Alvorens het punt van het geschenk bij het vijftigjarig bestaan van Israël en "Jeruzalem" aan de orde komen, eerst twee andere onderwerpen die ermee verband houden.

Wet en Profeten

Zomer 1982 viel het Israëlsche leger Libanon binnen en rukte, ondanks hevige tegenstand, snel op naar Beirut. Tengevolge van de oorlogshandelingen werden duizenden Libanezen en Palestijnen gedood. Tienduizenden verloren huis en bezit en zwierven dakloos rond. Ook 500 Israëlsche soldaten zouden het leven laten.

De Raad van kerken in Nederland wilde een verklaring uitgeven. Als lid van de Sectie internationale zaken die het concept had gemaakt woonde ik de vergadering van de Raad bij. De voorzitter, prof. H. Berkhof, nam me apart en zei: "Ik kom met het voorstel om in het midden van de verklaring een zin in te lassen: 'Juist vanuit onze verbondenheid met de weg van Israël mogen wij niet verzwijgen, dat wij op grond van ons verstaan van Wet en Profeten, de huidige weg van Israël als heilloos moeten beschouwen'". Die toevoeging heb ik namens de Sectie overgenomen. Het concept werd daarop door de Raad aanvaard.

De verklaring is in vele kerken voorgelezen; sommige predikanten en/of kerkeraden weigerden. Vooral over dat toegevoegde zinnetje viel men. Maar prof. M. Boertien, oud-lid van de commissie die de *Handreiking* opgesteld had, besprak een en ander voor de NCRV. Het slot van zijn commentaar luidde: "En juist vanuit die verbondenheid ontstond nu deze verklaring. Die is geen teken van bemoeizucht maar van solidariteit, ook als men verontruste vragen stelt. Het gaat immers om het gemeenschappelijke erfgoed. Daarom bemoeien wij ons ermee".

In het vorige artikel heb ik geschreven, geen enkel bezwaar tegen de uitdrukking "blijvende verbondenheid met Israël" te hebben. Nu zeg ik er bij: die verbondenheid mag niet leiden tot een inperking van de ruimte om eventueel kritiek op de staat Israël te hebben, en te uiten. Mijn persoonlijke gevoelens ten opzichte van Israël liggen dicht bij die jegens het eigen land, Nederland. Indertijd heb ik de "politieke acties" van Nederland tegen Indonesië afgekeurd, en dat ook hardop gezegd, ondanks de verbondenheid met eigen land, volk en staat. Mannen als H. Kraemer en J. Verkuyl hadden het voorbeeld gegeven. Naar mijn overtuiging hebben ze zo doende daarbij ook de belangen van Nederland gediend, beter zelfs dan hun politieke tegenstanders.

Retractatio

Terecht werd (*IdW*, 5 juli 1997, 25) de vraag gesteld "of ook de staat Israël voor christenen een bijzondere geloofsdimensie heeft". Gememoreerd werd dat de synodale *Handreiking* van 1970 die "vooral het stempel van prof. dr Henk Berkhof (destijds voorzitter van de synodale commissie) en dr Ellen Flesseman-van Leer (destijds secretaris van deze commissie)" draagt.

In mijn eerste artikel werd gememoreerd hoe mevrouw Flesseman-van Leer tijdens ons bezoek aan een Palestijns vluchtelingenkamp tegen me zei: "Ik denk dat ik mijn theologie moet veranderen". Dat was in september 1973. In de loop der jaren heeft mevrouw Flesseman die verandering onder woorden gebracht tijdens colleges die ze gaf te Bochum. De formulering ervan in het Nederlands vindt men in een artikel dat ze publiceerde in het - inmiddels opgeheven - tijdschrift *Evangelisch Commentaar* (8 febr. 1991). In datzelfde jaar is mevrouw Flesseman overleden.

De titel van het artikel is "Retractatio". "Retractare" kan "herroepen" betekenen, maar ook "opnieuw overdenken, omwerken". Deze bijdrage verdient m.i. zorgvuldige overweging; hier beperk ik me tot een paar citaten uit het gedeelte dat "de theologische rechtvaardiging van de staat Israël" behandelt.

De argumentatie leek destijds vanuit het geloofsdenken zo onomstotelijk duidelijk, maar nu, "twintig jaar later, ben ik heel wat minder zeker. Het is niet zo dat ik de lijnen die toen vanuit de bijbel getrokken werden, afwijs. Maar zelfs als ze op zich genomen misschien niet onjuist waren - het blijkt dat ze in de praktijk gebruikt worden als ideologische verdediging van een onverzettelijke Israëlsche politiek, die ik funest acht. Toegespitst gezegd: het theologische standpunt dat in de *Handreiking* ontwikkeld is, blijkt op grond van zijn 'Wirkungsgeschichte' fout te zijn. Natuurlijk wilden wij ook toen niet pleiten voor een Groot-Israël gedachte in enigerlei vorm. (...) Maar als eerst met zoveel klem de rechtmatigheid van de staat met theologische argumenten verdedigd is, kunnen dergelijke waarschuwingen geen gewicht meer in de schaal leggen".

Verderop volgt: "Nog steeds geloof ik dat de terugkeer van een aanzienlijk deel van het joodse volk naar het land een teken van Gods trouw is. (...) De staat Israël echter is niet een theologisch maar een politiek gegeven, en de erkenning ervan niet een theologische maar een politieke beslissing. Deze gedachte vindt men weliswaar ook in de *Handreiking*, maar te verstuurd en niet duidelijk genoeg uitgedrukt. En de consequentie ervan, dat de staat dan ook alleen volgens politieke en algemeen geldende maatstaven beoordeeld mag worden, is nog niet getrokken".

Aan het slot van het artikel komt dan nog: "Wij hebben meer oog gekregen voor het recht van de Palestijnen en ingezien dat ook dat een zwaarwegende theologische factor is; wij zijn ons duidelijker bewust geworden van de gesitueerdheid van onze theologische uitspraken en hebben geleerd dat wij ook voor hun 'Wirkungsgeschichte' verantwoordelijk zijn".

Zo dadelijk zal ik nogmaals uit "Retractatio" citeren. Ondanks dat en bovenstaande citaten blijven toch nog diverse belangrijke gezichtspunten van mevrouw Flesseman buiten beschouwing. Het zou m.i. dan ook wenselijk zijn om haar bijdrage tot de discussie nog eens in haar geheel te herdrukken.

Twee problemen

Mevrouw Marieke den Hartog hoopt, "dat onze drie Samen op Wegkerken een welgemeende felicitatie en een daarmee gepaard gaand cadeau aan Israël zullen overhandigen" (*IdW*, p. 247). Naar het me voorkomt doen zich daarbij twee problemen voor. Het eerste is: om welk Israël gaat het eigenlijk? Mevrouw Den Hartog betoogt later, collega Vreekamp citerend: "We zijn partijgangers van Israël...". En dan even verder: "Ik bedoel met dat citaat 'Israël' dus niet in de platte zin van 'de staat Israël' maar in de theologische dimensie van volk Israël, land Israël, met implicaties voor de staat Israël".

Nu heeft voor velen (ook voor mij) de naam Israël een heel bijzondere klank omdat we in de leer zijn geweest bij de apostel Paulus en Romeinen 9-11 hebben gelezen. Daarop berust "de theologische dimensie". Maar hoe kun je nu voorkomen dat een cadeau dat je geeft vanwege Paulus, ten goede komt aan de staat Israël die, geleid door de tegenwoordige regering Netanyahu, naar mijn oordeel (en naar ik begrijp ook volgens mevrouw Den Hartog) een verwerpelijke politiek bedrijft?

Het tweede probleem: mevrouw Den Hartog betoogt, vlak voor het aan de orde stellen van een cadeau: "meevieren is in ieder geval een manier om allereerst stil te staan bij dat wonderbaarlijke begin van de staat Israël" (p. 247). Daarna gebruikt ze op die ene pagina nog drie maal het woord "wonder".

Nu herinner ik me dat na Israëls overwinning in de zesdaagse oorlog menigeen zei: "het is een wonder!", waarop onze voorganger K.H. Kroon grommend repliceerde: "het was geen mirakel, het waren mirages" (Israëls gevechtsvliegtuigen van Franse makelij).

Mevrouw Flesseman heeft het begin van de staat Israël niet als wonderbaarlijk ervaren toen ze schreef (in "Retractio"): "Wel een verwijt kan men de Handreiking ervan maken dat het onrecht en de gewelddadigheden die bij de oprichting van de staat Israël geschied zijn, als het ware verontschuldigd worden met een verwijzing naar de intocht onder Jozua en de terugkeer onder Nehemia, die immers ook 'moreel gesproken niet onbedenklijk' waren (p. 28). Ik acht deze opmerking achteraf gezien onbegrijpelijk. Hier spreekt een biblicistisch bijbelgebruik, waarbij geen rekening gehouden is met de historische en culturele bepaaldheid van de tekst".

Wie bereid is meer te vernemen over "het onrecht en de gewelddadigheden die bij de oprichting van de staat Israël geschied zijn", leze het proefschrift van de Israëlische historicus Benny Morris, *The birth of the Palestinian refugee problem, 1947-1949*, Cambridge University Press, 1987. Indertijd besprak ik dit boek in dagblad *Trouw* (9 aug. 1986): "Ben Goerion stond uittocht Palestijnen niet in de weg". Wie het boek of desnoods alleen de bespreking ervan in *Trouw* gelezen heeft, zal moeite hebben nog langer te spreken van "het wonderbaarlijk begin van de staat Israël". Daarom, aan de ene kant verheug ik me omdat het Joodse volk een eigen nationaal thuis stichtte, na de onvoorstelbare verschrikkingen tijdens de tweede wereldoorlog. Aan de andere kant, als mevrouw Den Hartog me vraagt "wat 50 jaar Israël voor ons, volgelingen van Jezus betekent", dan is het me niet mogelijk te vergeten wat het betekend heeft voor de Palestijnen - sommigen ook volgeling van Jezus.

Het cadeau

Om het dilemma samen te vatten met behulp van al eerder in dit artikel gebruikte termen: aan de ene kant hebben we te maken met "het volk van de profeten, de stam van het verbond". Met dat volk hebben we een "gemeenschappelijk erfgoed" en voelen we een "blijvende verbondenheid". Bovendien herinneren we ons wat er gebeurde tijdens de tweede wereldoorlog...

Aan de andere kant drong het langzamerhand tot ons door dat vanaf 1948 de rechten van de Palestijnen geschonden werden, en dat die rechten ook "een zwaarwegende theologische factor zijn". We moeten helaas de politiek van Israëls huidige regering als heilloos beschouwen, en we willen voorkomen dat ons uiting geven aan het gestelde in de vorige alinea "in de praktijk gebruikt wordt als ideologische verdediging van een onverzettelijke Israëlische politiek".

Hoe komen we uit dit dilemma? M.i. door, aan de ene kant, wel een cadeau te geven maar aan de andere kant zorgvuldig te overleggen hoe en wat. Naar mijn overtuiging zou dat kunnen betekenen dat bij de aanbieding op een of andere manier het boven-

staand dilemma onder woorden wordt gebracht. Ook de te kiezen bestemming voor het bedrag dat bijeen wordt gebracht is van groot belang. Persoonlijk denk ik wat de bestemming betreft niet allereerst - zoals al is gesuggereerd (*IdW*, p. 475) - aan een vredesinstituut maar liever aan een van de diverse Joodse organisaties die opkomen voor handhaving van de mensenrechten. Men zou dan een Palestijnse mensenrechten-organisatie daarin kunnen betrekken, want helaas is er ook in de gebieden die reeds onder de Palestijnse autoriteit vallen op het punt van de mensenrechten nog veel werk te verzetten.

Uit een opmerking van mevrouw Den Hartog blijkt dat over het cadeau al contact met het Werelddiakonaat is geweest. Dat is bemoedigend. En verder zijn er natuurlijk diverse groepen en individuen zowel in Israël als in Nederland die hun nek hebben uitgestoken wat betreft handhaving van mensenrechten en stellig bereid zijn de kerken van advies te dienen. Hier valt te denken aan het (Nederlands) *Steuncomité Israëlische Vredesgroepen en Mensenrechtenorganisaties* (SIVMO) dat, samen met *Joods-Palestijnse Dialoog* (JPD) het voortreffelijke blad DE BRUG publiceert. (1)

Jeruzalem

Kort na de zesdaagse oorlog bracht ik een bezoek aan een oude vriendin in Jeruzalem: Rivqa (Rebecca), orthodox-Joods, afkomstig uit Nederland. Natuurlijk kwam het gesprek op de grote gebeurtenis: de muur tussen oude en nieuwe stad was neergehaald. Jeruzalem was weer verenigd. Rivqa zei, met verwijzing naar de bekende geschiedenis van Salomo en de twee moeders (I Koningen 3: 16-28): "Je kunt wel zien wie de echte moeder van het kind is; diegene natuurlijk, die niet wilde dat het in tweeën gesneden werd, Israël dus". Maar in het verhaal zegt de echte moeder tot Salomo: "Geef die ander het levende kind". Israël zou als "echte moeder" moeten zeggen: "de tegenpartij mag Jeruzalem hebben".

Maar die gevolgtrekking uit het verhaal stelde mijn vriendin niet op prijs. Jaren later (begin 1996) was Jechezkel Landau, orthodox-Joods en oprichter van *oz weSjalom* (Kracht en Vrede, cf. ps. 29:11) in ons land. Hij had een andere visie op het verhaal: "Jeruzalem is het kind niet, Jeruzalem is de moeder - van Isaäc en Ismaël, van de joden en de moslims. Joden en Palestijnen behoren beiden tot deze moederstad en tot het heilige land. Als ze het daarover eens kunnen worden, is de uitwerking - waar waait wiens vlag en waar staat wiens parlement - van secundair belang".

Een andere stem is die van Adam Keller: "Annexatie (van Jeruzalem) is hier het juiste woord en ik accepteer niet dat de gebeurtenissen van 1967 als 'vereniging' aangeduid zouden moeten worden, omdat bij vereniging toestemming van beide kanten nodig is. (...) Deze eenzijdige vereniging bracht geen eenheid, net als verkrachting geen liefde met zich mee brengt". (DE BRUG, maart 1997).

Maar mogen de Joden dan geen religieuze argumenten gebruiken voor hun aanspraken op Jeruzalem, zoals bijv. CIDI betoogt? Och ja, moslims en christenen natuurlijk ook; je krijgt dan een touwtrekken waarbij macht en niet recht uiteindelijk beslist. Het werelddiakonaat bericht (maar het stond meen ik ook al in de krant): "Israël is bezig op sluipende wijze de Palestijnse bevolking uit Oost-Jeruzalem te verwijderen. Dit gebeurt onder andere door het weigeren van

bouwvergunningen, het innemen of weigeren van identiteitskaarten, het weigeren van gezinshereniging. De bouw van een ring van Joodse nederzettingen in geannexeerd Oost-Jeruzalem". Tijdens een bezoek aan Jeruzalem (september 1995) zei ons een ingezetene van Jeruzalem: "Ik ben christen uit overtuiging, Palestijn door geboorte, Jordaniër door adoptie en (met een grijns op het gezicht en een grijpbeweging van de hand) Israëli door absorptie". Tijdens datzelfde bezoek bezocht ik de bekende Palestijn en Anglicaans predikant Na'im Ateek. Wat betreft Jeruzalem gebruikte hij een idee, jaren eerder al voorgesteld door Nederlandse theologen (2): "Jeruzalem zou een *proeftuin* van coëxistentie, samenleven, moeten worden. Dan moet wel eerst de houding 'alles is van ons' verdwijnen. De vraag is: hoe kun je Jeruzalem het best gemeenschappelijk hebben (*how to share Jerusalem*). Slagen we daarin, dan zal Jeruzalem een voorbeeld zijn voor de oplossing van conflicten overal ter wereld".

Jeruzalem inclusief, niet exclusief, zo zou je het kunnen samenvatten. Volgens mij heeft Jeruzalem waarde als symbool van gerechtigheid, verzoening en vrede (in die volgorde). Als het alleen maar het toneel van machtsstrijd is, dan is Jeruzalem voor mij geen heilige stad meer.

Tot nu toe denkt slechts een minderheid van de Joodse gemeenschap zowel in Israël als ook in Nederland langs deze lijnen. Maar och, dat was ook indertijd het geval wat betreft onderhandelen met de PLO. Toen ik daar in 1983 publiekelijk voor pleitte werd me dat bepaald niet door ieder in dank afgenomen, ook niet door een vooraanstaand lid van de Joodse gemeenschap met wie ik vriendschappelijk contact onderhield. Jaren later evenwel zei hij tegen me: "Je had toen gelijk, en je krijgt nu van mij ook gelijk". Misschien gaat het wat betreft Jeruzalem straks wel net zo.

Tot slot

Dit artikel wordt al langer dan gepland was; toch nog heel in het kort: terecht werd opgemerkt dat je Galilea niet moet spiritualiseren (en evenmin Jeruzalem of de staat Israël). Ook moet er liever niet hetzij gesacraliseerd hetzij geromantiseerd worden; de "aardgeur van Galilea", dat is mooi gezegd en ik vind professor David Flusser een aardige man. Hij is nog eens een middagje bij ons geweest in Tiberias. Daarna ging hij weer snel terug naar het zoveel koelere Jeruzalem. De aardgeur van Galilea heb ik elf jaar lang mogen opsnuiven, maar ook de zweetgeur, want het is er gedurende de zomers onvoorstelbaar heet, bij dag en bij nacht.

Met grote instemming daarentegen heb ik een opmerking gelezen van (in het proces van het neerschrijven van dit artikel ga ik me steeds amicaler jegens haar voelen, dus laat ik "mevrouw" nu maar weg) Marieke den Hartog: "Maar in een 'cultuur van het meningsverschil' die ik vanuit de rabbijnse traditie heb overgenomen, zou ik als spelregel aan willen reiken dat niemand de mening van een ander verkettert, dat wil zeggen buiten de geloofsgemeenschap plaatst (*IdW*, p. 246). Amen Amen! Gelukkig valt het tegenwoordig met het buiten de geloofsgemeenschap plaatsen wel mee, maar inderdaad zit het in ons, helaas, om de andersdenkende in eigen kring en daarbuiten te "pakken" op een soms zeer onfrisse manier. Insinuaties die de oprechtheid en integriteit van de ander in twijfel trekken zijn uit den boze. Ik stel er prijs op te verklaren dat ik er geen moeite mee heb om van ieder die tot nu toe aan deze discussie een bijdrage heeft geleverd, de oprechtheid te aanvaarden.

Dat is ook daarom belangrijk omdat we - als we op een bijterige manier met elkaar omgaan - nauwelijks een bijdrage zullen kunnen leveren aan de oplossing van het conflict in het Midden Oosten. En wij allen verlangen toch naar die oplossing. Toegegeven: alles wat wij doen en zeggen is niet meer dan een stofje aan de weegschaal; toch moet je de dag der kleine dingen niet verachten. Met andere woorden, alle kleine beetjes helpen. We behoeven daarentegen geen kramphouding te ontwikkelen alsof wel en wee van Joden/Palestijnen van ons zou afhangen, want dat is niet zo. Er wordt gezorgd.

Bij de dagelijkse bijbellesing zit ik nu in de psalmen. Op de dag waarop het eerste artikel werd aangevraagd was Ps. 118 aan de beurt: vs 6: "De Heer is met mij, ik zal niet vrezem". Intussen zit ik breeduit in Ps. 119; een lettertje (8 verzen) per dag is genoeg. Vs 18: "Ontdek mijn ogen..." Petrus Canisius heeft schitterend: "Neem de sluier van mijn ogen"; en ik overpeins dat goede theologie ontsluit maar dat, als een theologie de dingen verluist, het dus geen goede theologie is. Binnenkort is Ps. 139 aan de beurt, dat zie je aankomen; vs 24: "En zie, of bij mij een schadelijke weg zij" (SV).

Het is waar, we moeten het allemaal hebben van Woord en Geest. Van Karl Barth, meen ik, kwam eens de opmerking: "Soms ontdekken de Kerken, onder de bijzondere leiding van de Heilige Geest, de kostbare waarheid dat twee maal twee vier is en niet vijf".

Voor een volk - het Joodse zowel als het Palestijnse - geldt datgene wat geldt voor elk mens: "Wat zou het een mens baten, als hij de gehele wereld won, maar schade leed aan zijn ziel?"

Komt er ooit een eind aan de ellende? Komt er ooit een eind aan de nacht? Voor het nakomen van bepaalde voorschriften van de tora is het van belang om precies te weten, op welk moment de nacht is geëindigd en de dag is begonnen. Een Joodse uitspraak over dat moment: "Hoe donker mag het wezen? Hoe licht moet het zijn? Men zei: 'Wanneer je het onderscheid kunt zien tussen een witte en een hemelsblauwe draad'. Een ander zei: 'Wanneer je het gelaat van je medemens herkent, dan is de nacht voorbij'". Wanneer Jood en Palestijn elkaars gelaat herkennen als dat van de medemens, dan zal de nacht voorbij zijn.

Johan M. Snoek

1. DE BRUG wordt uitgegeven door *Steucomité Israëlitische Vredesgroepen en Mensenrechtenorganisaties (sivmo) en Joods-Palestijnse Dialog (jpd)* en verschijnt vier keer per jaar. Postbus 15823, 1001 NH Amsterdam, tel. (020)-6460554.
2. *Israël, volk, land, staat - handreiking voor een theologische bezinning*, Den Haag 1970. Op p. 32: "Deze stad (Jeruzalem), die door zijn geschiedenis voor vele christenen en moslims een zwaar geladen betekenis heeft, zou een soort proeftuin moeten worden waarin de verschillende volken in vrede kunnen samenleven".

